

NODIM NAMANGONIY G‘AZALIYOTIDA QOFIYA TIZIMI VA POETIK MAHORAT MASALALARI

Sarvinoz QURBONOVA,
ToshDO‘TAU tayanch doktranti
sarvinozqurbonova.2002@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20677098>

Annotatsiya. Ushbu maqola XVIII asr oxiri va XIX asr boshlari Qo‘qon adabiy muhitining yirik vakili Nodim Namangoniy ijodida qofiya san‘atining nazariy va amaliy asoslarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqolada shoir g‘azallaridagi qofiya turlari, “ilmi qofiya” qoidalarining tatbiqi, radif va qofiya munosabati hamda badiiy san‘atlarning qofiya bilan uyg‘unligi klassik aruz tizimi doirasida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Nodim Namangoniy, aruz ilmi, ilmi qofiya, roviy, qayd, tajnis, radif, Qo‘qon adabiy muhiti, lirik meros.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению теоретических и практических основ искусства рифмы в творчестве Нодима Намангония, видного представителя кокандской литературной среды конца XVIII — начала XIX веков. В статье анализируются виды рифмы в газелях поэта, применение правил “ильми-кафийя”, взаимосвязь между радифом и рифмой, а также гармония художественных искусств с рифмой в рамках классической системы аруз.

Ключевые слова: Нодим Намангоний, наука аруз, наука о рифме, сказитель, кайд, тайнис, радиф, кокандская литературная среда, лирическое наследие.

Annotation. This article examines the theoretical and practical foundations of rhyme in the works of Nodim Namangonia, a prominent figure in the Kokand literary scene of the late 18th and early 19th centuries. The article analyzes the types of rhyme in the poet's ghazals, the application of the rules of “ilmi-kafiyia”, the relationship between radif and rhyme, and the harmony of artistic expression with rhyme within the classical aruz system.

Key words: Nodim Namangoniy, science of aruz, science of rhyme, storyteller, kaid, tainis, radif, Kokand literary environment, lyrical heritage.

O‘zbek mumtoz she‘riyati ko‘p asrlik taraqqiyot yo‘lida shakllangan qat‘iy qonuniyatlarga asoslanadi. Bu qonuniyatlarda orasida qofiya she‘rning nafaqat musiqiylikini, balki uning g‘oyaviy-badiiy butunligini ta‘minlovchi asosiy ustun hisoblanadi. XVIII-XIX asrlar Qo‘qon adabiy muhiti o‘zining sarmahsulligi bilan ajralib turadi. Bu davr ijodkorlari, xususan, Nodim Namangoniy mumtoz an‘analarni saqlab qolgan holda, she‘riyatga yangi ruh va ohang olib kirdi. Nodim ijodida qofiya masalasini o‘rganish, uning badiiy mahoratini va o‘zbek she‘riyati taraqqiyotidagi o‘rnini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nodim Namangoniy ijodi V. Abdullayev, A. Qayumov, E. Rustamov kabi yirik olimlar tomonidan umumiy tarzda o‘rganilgan. Biroq shoirning “ilmi qofiya” borasidagi o‘ziga xos yondashuvlari, qofiyadosh so‘zlar tanlash mahorati va ularning

semantik tahlili maxsus tadqiqot ob’ekti sifatida qaralmagan. Ushbu maqola ana shu bo’shliqni to’ldirishga xizmat qiladi. Tadqiqot jarayonida tavsifiy-tahliliy, qiyosiy-tipologik hamda statistik metodlardan foydalanildi. Nodim Namangoniyni saqlanib qolgan devoni asosiy manba sifatida olindi. Qofiya tahlilida Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr”, Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarlaridagi nazariy qoidalarga tayanildi.

Mumtoz she’riyatda qofiyani tashkil etuvchi asosiy harf roviy deb ataladi. Nodim g’azallarida roviyning qo’llanilishi shoirning til boyligini ko’rsatadi.

1. Sakin roviy: Shoir ko’p hollarda undosh harflarni roviy qilib olib, she’rga vazminlik bag’ishlaydi (masalan, “m”, “n”, “r” harflari).

2. Harfi ridf: Nodim qofiyalarida uzun unilarning (alif, vov, yoy) roviydan oldin kelishi musiqiylikni ikki barobar oshiradi.

Nodim ijodida quyidagi qofiya turlari yetakchilik qiladi:

1. Qofiyayi muqayyad (Bog’langan qofiya): Harakati yo’q undosh bilan tugaydigan qofiyalar. Bu turdagi qofiyalar shoirning falsafiy va ijtimoiy mavzudagi g’azallarida ko’p uchraydi.

2. Qofiyayi mutlaq (Erkin qofiya): Harakatli harf bilan tugaydigan qofiyalar. Nodim ishqiy-lirik g’azallarida ushbu turdan foydalanib, she’rning o’qilishini yengillashtirgan.

Nodim Namangoniyni radif qo’llashda o’ziga xos maktab yaratgan. Uning devonidagi g’azallarning 75% dan ortig’i radifli g’azallardir. [6 ; 78-b]

1. Fe’l-radiflar: “aylar”, “ko’rdim”, “bo’ldi” kabi radiflar orqali harakat va holatni tasvirlagan.

2. Ism-radiflar: “quyosh”, “gul”, “sham” kabi obrazli radiflar yordamida poetik manzaralar chizgan.

Nodim ijodining cho’qqisi — tajnisli qofiyalardir. Shoir shakldosh so’zlarni qofiyaga keltirish orqali o’zining intellektual salohiyatini namoyish etadi. Masalan, “bor” so’zini ham “mavjudlik”, ham “yuk” ma’nolarida qofiyaga keltirishi fikrning ko’p qatlamligini ta’minlaydi.

Nodim Namangoniyni qofiya tizimi uning o’zidan oldingi salafarlari — Navoiy, Fuzuliy va Bedil an’analariga qanchalik yaqinligini ko’rsatadi. Biroq, Nodimda Qo’qon adabiy muhitiga xos bo’lgan “sodda va ravonlik” tamoyili ustun. U qofiya uchun murakkab, tushunarsiz so’zlarni emas, balki jonli tildagi so’zlarni akademik qoliplarga solib ishlata olgan. Bu esa uning she’rlarini xalqchil va esda qolarli qilgan. [5 ; 173-b]

Nodim Namangoniy lirikasi o‘zining ravonligi va ohangdorligi bilan ajralib turadi. Bunga sabab shoirning ochiq bo‘g‘inli, ya’ni unli bilan tugaydigan “Qofiyayi mutlaq” turidan unumli foydalanganidir.

G‘azal namunasi:

Keldi ul gulruxki, bog‘u bo‘ston bo‘lg‘ay fido,

Qomati shamshodig‘a sarvu ravon bo‘lg‘ay fido.

Gar firoqida to‘kilsa ashki gulgunim, ne tong,

Yo‘lig‘a har qatrai ashki ravon bo‘lg‘ay fido. [4 ; 56-b]

Ushbu g‘azalda qofiyadosh so‘zlar “fido”, “ravon”, “ne tong” kabi birikmalar atrofida shakllangan. Radif sifatida qo‘llanilgan “bo‘lg‘ay fido” birikmasi she’rning emotsional pafosini kuchaytiradi.

Nodim ba’zan bir baytning o‘zida ikki qatlamli qofiya — zulqofiyatayn san’atini qo‘llaydi.

Misol tahlili:

Ey yuzi nur, ko‘ngli shafqat,

Bizga huzur, sendan marhamat.

Bu yerda “nur-huzur” va “shafqat-marhamat” so‘zlari o‘zaro juft bo‘lib, ichki va tashqi qofiyani hosil qilmoqda.

Ushbu usul:

1. She’rning sur’atini (tempini) tezlashtiradi.

2. Kitobxonning diqqatini har bir so‘zga alohida qaratadi.

3. Shoirning vazn va qofiya ustidan to‘liq hukmronligini ko‘rsatadi.

Nodim Namangoniy o‘zining ko‘plab g‘azallarida Alisher Navoiyga ergashgan (tatabbu’ qilgan).

Navoiyda: Qofiya ko‘proq falsafiy-irfoniy (tasavvufiy) yukka ega.

Nodimda: Xuddi shu qofiyalar ko‘proq realistik, hayotiy va oshiqona his-tuyg‘ularni ifodalashga xizmat qiladi. Bu esa XVIII-XIX asrlar she’riyatida dunyoviy ruhning kuchayganidan dalolat beradi.

Nodim Namangoniyning “Dog‘ o‘ldi” radifli g‘azali nafaqat his-tuyg‘u, balki qofiya uchun tanlangan so‘zlarning leksik murakkabligi bilan ham diqqatga sazovordir. Shoir bu yerda “Qofiyayi muassis” (ta’sis etilgan qofiya) unsurlaridan foydalangan.

Nechuk ko‘nglum mening ul zulfi sunbul birla dog‘ o‘ldi,

Ki, har bir tori bir sarsar tushub yuz ming dog‘ o‘ldi. [4 ; 38-b]

Tahlil: Matla’ baytida “dog” so‘zi ham qofiya, ham radifning bir qismi sifatida kelmoqda. Bu yerda birinchi “dog” — bog‘, gulshan ma’nosida (forscha: boğ), ikkinchi “dog” esa — yara, hasrat ma’nosida kelib, tajnisi tamom hosil qilmoqda.

Ko‘ngul g‘unchasini ochmoqg‘a yo‘qtur hich bir chora,

Ki, ul bechora ishqing dardi birla bag‘ri dog‘ o‘ldi.

Tahlil: Ikkinchi baytda qofiya tizimi o‘zgaradi. “Chora” so‘zi qofiya bo‘lib kelmoqda. Bu yerda roviy — “alif” (a), undan oldingi “ro” (r) esa harfi daxil hisoblanadi. Shoir radifni (“dog‘ o‘ldi”) o‘zgarishsiz saqlab, qofiya doirasini kengaytirmoqda.

Nodim Namangoniy ushbu g‘azalida qofiyadosh so‘zlar sifatida bog‘, dog‘, charog‘, dimog‘, farog‘ kabi so‘zlarni tanlagan. Bu so‘zlarning barchasi “o-g” tovushlar birikmasi bilan tugaydi.

Ilmiy nuqtayi nazardan bu quyidagilarni anglatadi:

1. Fonetik uyg‘unlik: “G” (g‘ayn) tovushi bo‘g‘iz tovushi bo‘lib, u hasratli, og‘ir va falsafiy ohangni yuzaga chiqaradi. Shoir g‘azalning umumiy kayfiyati (ayriliq dardi) uchun aynan shu tovushli qofiyalarni maqsadli tanlagan.

2. Leksik zanjir: Qofiyadosh so‘zlar (bog‘ – charog‘ – dimog‘) o‘zaro mantiqiy zanjir hosil qilgan. Masalan, “dimog” (xushbo‘ylikni sezish) va “bog” (gulshan) so‘zlari bir-birini semantik to‘ldiradi.

3. An‘ana davomiyligi: Ushbu qofiya tizimi Lutfiy va Navoiy devonlarida uchraydigan klassik uslubning Nodim tomonidan XIX asr Namangan adabiy muhitiga moslab mahorat bilan ko‘chirilishidir.

Xulosa qilib aytganda, Nodim Namangoniy — “ilmi qofiya” qonuniyatlarini mukammal egallagan san‘atkordir. Uning g‘azallarida qofiya va radif munosabati she‘rning ritmik qurilishini belgilab beruvchi asosiy omildir. Shoir qo‘llagan qofiya turlari uning uslubiy rang-barangligini va mumtoz she‘riyat an‘analarini yangi bosqichga ko‘targanini tasdiqlaydi. Nodim ijodini xalqaro turkshunoslik miqyosida o‘rganish o‘zbek mumtoz adabiyotining qirralarini ochishda yangi ufqlar ochadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev V. O‘zbek adabiyoti tarixi (2-kitob). – Toshkent, 1980.
2. Nodim Namangoniy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1960.
3. Rustamov E. Aruz haqida tushuncha. – Toshkent, 1970.
4. Нодим. Танланган шеърлар / Нашрга тайёрловчилар: Турсунов А., Халилбеков А. – Тошкент: Ўздавнашр, 1964. – 88 б.
5. Халилбеков А. Нодим Намангонийнинг хаёти ва ижоди: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1967. – 250б.

“FILOLOGIYANING DOLZARB MASALALARI”

respublika ilmiy-amaliy konferensiya

6. Болтабаева О. XX аср бошларида Наманганда адабий ҳаракатчилик: намояндалари, анъаналари, янгиланиши: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2019. – 139 б.
7. Қайюмий П. Тазкираи Қайюмий. Уч жилдлик. Жилд II. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ Қўлғамалар институти тахририй нашриёт бўлими, 1998. – Б, 335-337.
8. Намангоний А.М. Соқийнома. – Тошкент, 2019.– 126 б.
9. Каримов Ғ.К. Ўзбек адабиёти тарихи. 3-китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1967. – 483 б.

